

Centenario de Vicente Luís Llópez Méndez

(Olavarria, Buenos Aires 19.4.1896 / Barcelona 22.7.1965)

O máis importante e inédito paremiólogo galego

XESÚS FERRO RUIBAL

19.4.1996

Bibliófilos Gallegos convocou para 1952 un *Concurso de Refraneiros Galegos* cun premio de 8.000 pts. Presidía o xurado Vicente García de Diego, que, o 22.12.1952, deixou deserto o premio censurando falta de sistema nos catro refraneiros presentados e sentando novas bases para unha segunda convocatoria. Para esta, Llópez reelaborou o seu traballo e o xurado outorgoulle o premio de 12.000 pts. o 21.3.1955. O manuscrito, que nas múltiples peripecias que viviu perdeu os seis primeiros fascículos e unha *Memoria explicativa*, está aínda inédito no Museo de Pontevedra pero o Consello da Cultura Galega prepara por fin unha edición informatizada.

ÍNDICE DO REFRANEIRO GALEGO DE V. LLÓPIZ

Fasc.	T E M A S	Páxinas	Refráns	Fasc.	T E M A S	Páxinas	Refráns
1	Agricultura			1	Ferías, Diversións	1- 24	327
2	Albeitería			2	Filosóficos	25- 42	308
3	Avego			3	Frailes-Curas	43- 63	314
4	Avego <i>Agricultura</i>			4	Fuego	66- 77	189
5	Botánica <i>Aves domésticas</i>			5	Ganadería	78 - 96	241
6	Buey y vaca	127-157bis	451	6	Gato	97-109	165
7	Caballo, equinos	158-203	629	7	Geográficos	110-153	713
8	Casa, vivenda	204-230	344	8	Hilado-telar	154-171	231
9	Casamentos, Matrimonio	231-257	304	9	Home	172-193	312
10	Caza	258-271	276	10	Huerta	194-232	486
11	Cerdo	272-293	242	11	Indumentaria (3)	233-256	303
12	Comidas, comida	294-351	911	12	Insectos (13)	257-295	388
13	Consejos	352-431	1.162	13	Ironías	296-355	813
14	Coprológicos	432-456	388	14	Justicia-Autoridad	355-386	337
15	Coreográficos	457-471	326	15	Madera (2)	388-403	105
16	Críticas	472-573	1.351	16	Mar (5)	404-448	225
17	Culto religioso	574-584	187	17	Medicina	449-537	465
18	Cultura, enseñanza	585-602	285	18	Meteorología (32)	538-584	354
19	Chistes	603-628	460	19	Militares (51)	585-624	357
20	Defectos físicos (9)	629-636	261	20	Morales	625-680	685
21	El Demonio	637-648	196	21	Mujer	681-710	206
22	Dinero	649-673	413	22	Niño	711-719	134
23	Dios	674-693	332	23	Pájaros-Aves libres (41)	720-750	251
24	División del tempo: (21)	694-899		24	Penal (12)	751-773	247
	Año	694-707	125	25	Perra (13)	774-791	188
25	Estacións	708-731	272	26	Pesca (50)	792-819	241
26	Enero		192	27	Políticos	820-830	61
27	Febrero	-770	172	28	Profesiones (10)	831-854	231
28	Marzo	771-789	177	29	Propiedades	855-866	97
29	Abril	790-804	173	30	Relacións y Vida social	867-876	90
30	Mayo	805-823	194	31	Rio-Topográficos (8)	877-889	135
31	Junio	824-836	127	32	Santos	890-905	178
32	Julio	837-845	97	33	Supersticións (58)	906-918	134
33	Agosto	846-856	110	34	Trabaja (10)	919-937	231
34	Septiembre	857-866	103	35	Utensilios (84)	938-951	189
35	Octubre	867-875	100	36	Viajes (7)	952-964	133
36	Noviembre	876-887	115	37	Vicios-Defectos morales (16)	965-985	223
37	Diciembre	888-899	107	38	Vino-Uva-Viñedo (20)	986-1006	235
38	Familia	900-935	389	39	Zoología (23)	1006-1034	217
				40	Locucións	7	1.743
				41	Locucións	55	242
TOTALS		935	10.971			1096	10.739

Páxinas 2.031

Fascículos existentes: 79

" perdidos previsiblemente : 6/7

Refráns numerados: 21.710

R. numer. + Variantes non num. 43.318 < (22 refráns por páxina máis ou menos)

PESCA

En las Secciones "Mar", "Meteorológicas", "Río" y "Trabajo", se pueden hallar otros refranes relativo a la pesca y a los peces, así como en algunos meses del año.

— ANGLIA, EIRÓ —

El nombre mas vulgar entre muchos pescadores, es el de "eiró", con sus var. eirós, eiroga. Cuando es de gran tamaño lo llaman "pervenxena" y cuando es de cis o de menor tamaño, "anguila" y "anguetu".

1- A eirós n'empenada e a lampreia encobechada.

Dicho p.p. de Pedrón

- Anguila empenada, lampreia encobechada ien padrón adubada.

- Empenada d'eiró e lampreia n'acabache, coide bon non arreberter.

Alusión a la preparación especial que de atm manjares hacen en Padrón.

2- Ao mellor pescador se l'equipe a eiró.

"Equipar", ocurrir de las manos. P. Mart. Lago Sen Xurxo da Marina (Ferrol).

- Ao mellor angueiro se l'escorrega a eiró.

"Angueiro", pescador o cuidador de anguila. Gomez Acebo, Coruña. ref. 571. Conc. franc) A bon pecheur s'achappe anguille.

- Con folia figueiroá te non s'engorripe a eiró.

"Folia figueiroá", hoja de la higuera que tiene el reverso muy áspero.

- Ca folia figueirina, cáñase a anguila e non se equipe. H. Grandal, Serentellos - Ponte Anceiros

- Ca folia da figueira, a anguila non s'escorrega.

"Contis", Pepe el Ofreiro - Keda.

- A folia figueiroá, ten man de eiroa.

Corme, Coruña.

- O que apaña a eirós, apaña calquer couza.

Por lo acurridizo que es la anguila.

- O que es eirogas non é adeito, escorregase da man indo que a preme moito.

H. Mollada, "Peca fluvial" - Bercianismos.

- Pol-o bico pillase a anguila, e pol-o rabo logo s'equipe. Ferreira de Pontón

- Pol-o bico a anguila aiza que coller, e pol-o rabo vólvese a perder.

Lareda, Coruña

- Todos os virendos da eirós son pra-o auge.

"Virandos", vaivenes, movimientos contrarios.

H. Grandal, Serentellos - Ponte de Anceiros, Ferrol.

3- Cando a toxeda froleg, a eirós perece.

- Cando no toxo vexes chorima, no rego non atopas enquisas. "Chorima", flor del tojo o aliazo.

- Cando ao toxo venlle as chorimas, deperaz no requero a enquisas.

E. Puja, Refr. curtis, Vilasantar.

- Cando o toxo froleg, a eirós s'aparece.

"Eirós", especie de anguila muy común en las rías de Betanzos, Ferrol y Coruña. R. Borrazá.

4- Entr'as pedras lamacentas atopase a pervenxena.

"Pervenxena", anguila grande de río, que vive preferentemente en el tarquin que se va acumulando en el cauce pedregoso. Conc. alto aragonés). Pesca l'anguila en tarquil si la quies for venir. (P. Arnaiz Cervera).

- Pra coller a anguila tense que derquer entre de que o día. Ponte Anceiros, Serentellos - Ferrol.

5- Anguila a aboiar, treboada a entrar.

Campesinos, La Guardia. Alude a la trucha grande del río Miño

6- Non comede a cabeza da eirós, que as veces leva pezoño. Sugestiones Velle de Royal, Tuy.

— ARROAZ —

7- Arroaca brincando no mar? Forte norte ven ch

Sampedro y Folgar, Sanxenjo (Ría de Pontevedra)

"Refr. de pescadores". "Arroaz", Orca gladiator, delfínido de gran tamaño. Hay varias clases entre ellas el delfín común, "peixe capto", "golfin", "golfinho" o "porco marino"; la "toniña" o toniño, cetáceo atún y la orca, "arroaz" o "raz", "adrenan" y en ciza "corredo".

- Arroaca e chouter forte norte vai andar.

Beredo Vidal, Villajuz de Araya, Cambray

- Cando os golfinhos saíen, calmo espellan.

F. Gargeloz, Alegre - Villagrande.

- Cando o golfinho nada (salto) no oute das augas tormenta amaza no mar. E. Chao Espina, Viveiro

Deus¹ e mailo demo no refraneiro galego

XESÚS FERRO RUIBAL

*Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro
Santiago de Compostela*

A cortesía lingüística que se vive neste Congreso e o novo clima de convivencia que en España cristalizou na actual Constitución vainos permitir revivir aquí en Madrid no final do século XX a naturalidade con que se vivía a pluralidade lingüística hispánica, cando no século XIII en Toledo Alfonso X compoñía en galego as *Cantigas de Santa María*, ou cando poetizaban en galego en Sevilla Per'Amigo, en Burgos Pero García, en Valladolid Gómez García, en Aragón Caldeirón, e así moitos outros. Sei ben que a cortesía que Vostedes me conceden é aínda algo excepcional e por iso a agradezo máis.

1. PARA UNHA NOVA PAREMIOLOXÍA

Cando me puxen a preparar esta intervención no Congreso axuntei máis de mil refráns en galego sobre Deus e mailo demo. Pero, ó analiza-la miña colleita e comparala co que había noutras linguas, fixéronseme moi vivos vellos interrogantes, probablemente porque eu non son paremiólogo de formación nin de oficio. O curioso é que neste Congreso vexo con algunha insistencia que outras persoas repiten esta miña confesión; e isto faime pensar que, se cadra, é de utilidade que alguén explicita nuns minutos eses interrogantes. Aló vou.

A paremioloxía empeza sendo sempre labor de coleccionista ou de coleccionista glosador. Despois, un despois que sempre tarda, empezan os filólogos a descubrir que eses repertorios de

¹ Debo advertir que, cando en 1563 o Concilio de Trento, substituíndo o tradicional rezo en latín, introducía o catecismo e o rezo en vernáculo, os bispos de Galicia (habitualmente non galegos por decisión da Coroa de Castela) xa tiñan imposto o catecismo e o rezo en castelán. Deste xeito o efecto lingüístico de Trento en Galicia foi o contrario do previsto polo Concilio e o contrario do que tivo para linguas coma a vasca ou a catalana, a sarda ou a bretona, a castelá ou a francesa. Esta actitude episcopal, eco da política real, mantívose sen fisuras en Galicia ata o Concilio Vaticano II. Pero se aquela política non conseguiu eliminar unha lingua, que a fins do século XX aínda fala aínda o 89'4% dos habitantes do Galicia, produciu, en cambio, fenómenos curiosos, coma que nos contos populares galegos ás veces falan castelán Deus, os santos e o demo; e a palabra castelá *Díos* case fixo desaparecer do uso oral a palabra galega *Deus*, como reflexa a nosa tradición oral. Galicia ten en marcha, sen embargo, un proceso espontáneo de recuperación da operatividade formal da lingua: proceso que iniciou no XVIII o P. Sarmiento e que se consolidou tralo Vaticano II e a existencia dun Goberno Galego. Este proceso, unido á liturxia en galego e á intensa produción teolóxica nesta lingua, explica que hoxe a palabra galega *Deus*, aínda estando lonxe de ser maioritaria, sexa xa non só unha palabra recuperada, senón tamén a que os galegos recoñecen como correcta e a única que usan prensa, radio e TV. Por esa razón, *Deus* é a forma que aparece neste traballo, pensado non só para este Congreso, senón tamén para aquela sociedade en proceso de recuperación do propio e na que o refrán é aínda un mecanismo activo. Pero, para salva-lo lexítimo escrúpulo filolóxico, advirto que os poucos refráns que aínda conservaban a forma galega *Deus* son aqueles nos que esta aparece marcada como *Deus*. Deste xeito o lector, por exclusión, sabe xa cando era *Díos*: forma que eu, naturalmente, conservo, nos casos nos que o esixe a rima (como conservo o castelanismo **eres* cando rima con *mulleres*). Tamén conservo a forma **Díos* cando o esixe un fenómeno de fonética sintáctica (*Dío-lo / Dío-la*) ou se o refrán procede do galego do Bierzo. Conservo tamén tódalas variantes dialectais. Polo tanto, a repristinación da forma *Deus*, que en Galicia xa ten algunha tradición, é a única que fago. Naturalmente sistematizo a ortografía cos mesmos criterios do meu *Refraneiro Galego Básico*

refráns constitúen un tesouro no que se poden facer pescudas gramaticais, léxicas, estilísticas, crítica textual ou comparación con outros tesouros paremiolóxicos, tal como viñamos facendo sobre os textos de Homero, Virxilio, Dante, Cervantes ou Shakespeare. Quero dicir que algúns, non sei se moitos, somos filólogos que descubrimos nas paremias unha apaixonante materia de estudo; non somos aínda paremiólogos de formación e de oficio.

1.1. ¿Cal é o corpus paremiolóxico dunha lingua?

Moitas veces me teño feito esta pregunta: ¿el teñen garantía as coleccións paremiolóxicas? Os refraneiros escritos medran cada día por un proceso de acumulación indiscriminada e neles nunca se producen baixas. E, cando un analiza de vagar unha colección calquera, case sempre acaba percibindo o interese do colector por engrandecer-la súa colección con algunha que outra tradución ou adaptación de refráns doutras linguas (cando non invención propia). Ninguén garante que tódolos refráns que aí figuran estean vivos ou desaparecesen do uso hai centos de anos. Para que se vexa que estou facendo autocrítica, poñerei un exemplo propio: ¿el haberá algún galego que aínda hoxe diga «Amor de Deus vence, todo al perece» co arcaísmo «al»? Sospeito que non e, mesmo así, figura na miña colección.

Ninguén de nós mercaría un diccionario pancrónico no que o groso do léxico actual aparecese mesturado con algunhas palabras medievais, non todas, e con algunhas outras do século, poñamos, XVIII. E, sen embargo, boa parte dos refraneiros que manexamos están formados así: mesturando refráns actualmente vivos, con refráns medievais e con outros traducidos do latín ou doutras linguas. ¿Que valor ten todo isto? Precísase unha crítica.

Máis aínda, os que presentamos a este Congreso traballos de tipo antropolóxico, témo-la dúbida de en que medida un refraneiro espella o ser dun pobo. ¿Que pobo? ¿Só o antigo? ¿Tamén o actual? A cuestión, repito, é autocrítica, posto que a fai quen adicou anos a ordenar ideoloxicamente un refraneiro galego de máis de 11.000 paremias².

Os que somos filólogos temos que recoñecer que a materia paremiolóxica é unha materia especial. Se a tradición oral, ou *oratura*, se distingue da tradición escrita, ou *literatura*, en vehicularse pola voz e non pola letra, sorprende que traballemos case sempre sobre refráns escritos (cos que mesturamos outros recolleitos por nós). Pero ¿é refrán plenamente un refrán que xa ninguén usa? O refrán vive na oralidade e fóra da oralidade a súa existencia vólvese sospeitosa. Un refrán non é refrán por figurar nun libro de refráns, senón especialmente por circular de forma oral entre os falantes, por ser consabido, é dicir, por ser sabido por todos.

¿Cal é, polo tanto, hoxe o valor dun refraneiro escrito?

De por parte, sorprende que nos territorios onde hai linguas en contacto (case todo o planeta) atopemos os mesmos refráns nos libros de refráns das dúas linguas pero que a lingua máis formalizada (a lingua privilexiada polo poder político) teña aparentemente moitos máis refráns ca aquelas linguas ás que a política obrigou a vivir acurraladas no ámbito oral e informal, sen acceso á vida escrita e formalizada; coma se a creatividade paremiolóxica fose cousa da vida formalizada das cidades e non da observación da natureza na vida campesiña e mariñeira; coma se só se producisen trasvases unidireccionais da Corte ou da cidade ó campo, cando, verosimilmente debía ser máis ben ó revés.

Non vou falar de casos das linguas de Italia ou de Francia; falarei do que teño máis preto.

Xa en 1555 H. Núñez introducía refráns non casteláns na súa colección, entre eles 129 galegos coma estes: «A quem Deus quer bem, o vento lle apaña a leña». «Do demo a todos, dixo o que araua con os lobos». «Garde te deus de can librel, e de casatorre, e de muller rabidona». Ben, pois cen anos máis tarde Correas xa os elenca como casteláns de pura cepa: «A quien Dios le quiere ayudar, el viento le apaña la leña». «Do al diablo a todos, dijo el que araba con lobos. Guárdete Dios de perro lebel, y de casa torre y de rabidueña mujer». Mesmo, por veces, Núñez e Correas van a quen o adapta mellor; así o refrán galego «O demo ós seus quer» aparece en Núñez como «O demo a os *suyos *quiere» e en Correas «O demo a *lo seus quer».

E aínda en 1996. No número 5 de *Paremia* Julia Sevilla³, practicando unha paremioloxía moderna exemplar, ofrece exemplos de como unha bisavoa galega lle aprende refráns á súa bisneta

² Xesús Ferro Ruibal, *Refraneiro Galego Básico*. Vigo: Galaxia, 1987.

³ Julia Sevilla, «El refranero hoy», *Paremia* 5: 1996, 115-126.

castelá. Ben, pois nalgúns deses exemplos parece detectarse o momento en que un refrán galego pon o pé dentro da paremioloxía castelá adaptado con máis ou menos éxito no uso puntual pero oral. Iso está ó alcance de calquera falante dotado do sentido do ritmo, a rima e a concisión propia dos refráns, maiormente cando a estrutura léxica e gramatical das dúas linguas é próxima.

Isto explica que con sospeitosa frecuencia unha análise atenta detecte no refraneiro das linguas estatais refráns gramaticalmente anómalos que tamén existen nunha das linguas non estatais e nas que tal anomalía non existe. Así, nos refráns casteláns *Donde se quita y no se pon, se llegá pronto al hondón* e en *Por san Antón la gallina pon* vemos un *pon* anómalo, que no galego é normal («Onde se quita e non se pon, chégase pronto ó fondón»; «Por san Antón a galiña pon»); outro tanto acontece naquel de Correias *A quien Dios quiere bien, la hormiga a buscarle vien*, onde vemos un *vien* anómalo que corresponde ó normativo *vén* do galego («A quen Deus quer ben a formiga a buscalo vén»). Outras veces sorprende a colocación de pronomes como *Parite yo y quiéresme tu enseñar a hacerme preñada*, que, sendo inusual en castelán, é obrigatoria en galego. En *Por san Mateo la vendimia arreo*, non sei se entenderá un falso verbo *arrear* e non un adverbio *arreo* (que figura nos dicionarios pero non sei se está vivo en castelán): en galego está ben viva a locución adverbial *a reo* («sen interrupción»: «Por san Mateo, vindima a reo»). Outras veces claudica a rima: compárese *Piedra de iglesia, oro gotea* co galego «Pedra de igrexa ouro gotexa». Ou *Un ratón no confía su vida a un solo agujero* con «¡Pobre do rato que non sabe máis dun burato!» Ou *La bolsa del avaro el diablo la agujerea* con «A bolsa do diaño fúraa o diaño».

Certo, que unha atenta análise descobre tamén adaptacións nas linguas desfavorecidas pero, ben mirado, os trasvases parecen ir máis en dirección contraria. Certo, que se pode pensar nun polixenismo das paremias, pero ¿como se demostra ese polixenismo? Volvemos así á mesma pregunta: ¿cal é o corpus paremiolóxico dun pobo?

1.2. Refráns con paralelos conceptuais ou correspondencias literais noutras linguas

É obvio, entre nós, que algúns refráns son comúns a bastantes linguas próximas. O traballo de paremioloxía comparada levado a cabo por Arthaber, por Jerzy Gluski e por De Mauri, entre outros, permite albiscar a existencia dun núcleo de refráns paneuropeos, ou quizais indoeuropeos. Vou referir só algúns do meu tema: Deus e maillo demo.

DEUS

Cada un pra si e Deus para todos.

J. GLUSKI: *Every man for himself, and God for us all. Chacun pour soi et Dieu pour tous. Ognuno per sè, e Dio per tutti. Cada uno para sí y Dios para todos.*

Cando Deus dá a chaga, dá o remedio para sanala / curala.

ARTHABER: *Dio non manda se non quel che si pui portare. Ultra posse viri, non vult Deus ulla requiri. Dieu ne veut pas plus qu'on ne peut. Dios que da la llaga, da la medicina. God shapes the back for the burden.*

Dá Deus pan a quen non ten dentes e a quen ten dentes dálle leite.

J. GLUSKI: *They have most bread who have least teeth. Tel a du pain qui n'a point de dents. Chi ha denti non ha pane, e chi ha pane non ha denti. Da Dios almendras (higos) a quien no tiene muelas.*

Dá Deus ás á formiga para morrer máis axiña / para que morra máis axiña.

J. GLUSKI: *Whom God would ruin, he first deprives of reason. Quand Dieu quelqu'un veut châtier, de bon sens le fait varier. A chi Dio vuol castigare leva il cervello. Da Dios alas a la hormiga, para que se pierda más aina.*

A quen Deus quere ben, todo lle medra.

ARTHABER: *Quando Dio aiuta, ogni cosa riesce. Est facile quodvis, quando fert opem Deus. Rien ne réussit si Dieu n'y donne sa bénédiction. Whom God teaches not, man cannot.*

O que con Deus anda con Deus medra / con Deus acaba.

A chi sta con Dio, Dio sta con lui.

O que Deus favorez, vírase rico e non sabe por que.

J. GLUSKI: *Whom God loves, his bitch brings forth pigs. A qui la fortune est belle son boeuf vèle. A chi ha fortuna, il bue gli fa un vitello. A quien Dios quiere bien, la perra le pare puercos.*

Voz do pobo, voz de Deus.

J. GLUSKI: *The voice of the people, the voice of God. La voix du peuple est la voix de Dieu. Voce di popolo, voce di Dio. La voz del pueblo es voz de Dios.*

Dos amigos gárdeme *Dios, que dos inimigos gardámonos nós.

J. GLUSKI: *God defend me from my friends; from my enemies I can (will) defend myself. Dieu me garde de mes amis! Je me garderai de mes ennemis. Dagli amici mi guardi Dio; che dai nemici mi guardo io. De quien me fio, Dios me guarde; de quien no me fio, me guardaré yo.*

A quen non fala, Deus non o *oie.

J. GLUSKI: *Chi non chiede, non ottiene. Quien no habla no le oye Dios.*

O que queira daprender a rezar, que navegue polo mar.

J. GLUSKI: *He that would learn to pray, let him go to sea. Qui veut apprendre à prier, aille souvent sur la mer. Chi non sa orare, vada in*

mare a navigare. Si quierēs aprender a orar, entra en la mar.

O que Deus conxongue, non o pode separa-lo home.

J. GLUSKI: *What God hath joined together, let not man put asunder. Ce que Dieu a uni, l'homme de doit séparer. Cid che Iddio ha congiunto l'uomo noi separi. Lo que Dios juntó, no lo aparte el hombre.*

Deus é tardeiro máis non esquecedeiro.

J. GLUSKI: *Punishment is lame, but it comes. La punition boíte, mais elle arrive. La pena è zoppa; ma pure arriva. Dios tarda pero no olvida. Ou ben a God hath leaden feet, but iron hands. La justice de Dieu a des pieds de plomb. La vendetta di Dio non piomba in fretta. Dios no se queja, mas lo suyo no lo deja.*

ARTHABER: *La vendetta di Dio non piomba in fretta. Deus non est velox ad poenam. La justice de Dieu a des pieds de plomb. God stays long, but strikes at last.*

Deus non perdoa a quen é mal pagador. Dio perdona a chi offende, non a chi toglie e non rende.

Deus castiga sin pedra nin pau.

J. GLUSKI: *God's mill grinds slow but sure. La meule de Dieu moult lentement, mais fin. I mulini di Dio macinano adagio. Dios castiga sin piedra y sin palo.*

Deus non eiva cas dúas,

Dio non ferisce mai con due mani. No hieere Dios con dos manos, que a la mar hizo puertos y a los ríos vados.

A cada un dálle Deus o frío conforme ande vestido / Deus dá o frío a conforme é o abrigo.

J. GLUSKI: *God tempers the wind to the shorn lamb. Dieu mesure le vent à la brebis tondue. Dio modera il vento all'agnello tosato. A rebaño esquilado mándale Dios viento manso.*

ARTHABER: *Dio manda il freddo secondo i panni (, a seconda del mantello). Pro ratione Deus dispartit frigora vestis. Dieu donne le froid selon la robe. Dios da el frío conforme a la ropa. God sends cold according to clothes. Qui dat nivem sicut lanam.*

Axúdate, que Deus te axudará.

J. GLUSKI: *God helps them that help themselves. Aide-toi et le Ciel t'aidera. Chi s'aiuta, Iddio l'aiuta. Ayúdate y el Cielo te ayudará.*

A quen madruga, Deus o axuda / Dos adiantados é o Reino dos Ceus.

J. GLUSKI: *The morning hour has gold in its mouth. L'aurore est l'amie des Muses. L'aurora ha l'oro in bocca. A quien madruga Dios le ayuda.*

A cada hora Deus mellora.

D'ora in ora, Dio ci migliora.

Nas grandes premas é que Deus axuda.

J. GLUSKI: *When need is highest, God's help is nighest. A barque désespérée Dieu fait trouver le port. Quando è maggiore il bisogno, l'aiuto di Dio è più vicino. En la mayor necesidad Dios te acudirá. Corresponde tamén co castelán Dios acude siempre a la mayor necesidad.*

Segredo de dous, sábeo *Dios; segredo de tres, sábeo quen quer.

J. GLUSKI: *Three may keep counsel if two be away. Secret de deux, secret de Dieu; secret de trois, secret de tous. Secreto di due, secreto di Dio; secreto di tre, secreto d'ognuno. Secreto de dos, sábelo Dios; secreto de tres, toda res. Deus todo o oe e todo o ve e dálle ó home o que convén.*

ARTHABER: *Non peccare, Dio ti vede. Noli peccare, deus videt (xa de Plauto). Dieu voit tout. Dios no come ni bebe mas juzga lo que ve. God is where He was.*

Cando Deus quer a tódolos aires chove.

ARTHABER: *When God will, all winds bring rain.*

O home propón e Deus dispón.

J. GLUSKI: *Man proposes, God disposes. L'homme propose et Dieu dispose. L'uomo propone e Dio dispone. El hombre propone y Dios dispone. E ARTHABER: Homo proponit sed Deus disponit, da Imitación de Cristo por T. de Kempis.*

Non se acanea unha folla sen a vontade de Deus. Acanearse: «mecerse suavemente».

Non si muove foglia che Dio non voglia. E ARTHABER: Deus undecumque iuvat modo propitius. Tout va comme il plaît à Dieu. When God will, all winds bring rain.

Cando Deus non quer, os santos non obran.

ARTHABER: *Rien ne réussit si Dieu n'y donne sa bénédiction. Whom God teaches not, man cannot. Quando Dio non vuole, i santi non possono. Quand Dieu ne veut, le saint ne peut. Cuando Dios no quiere, el santo no puede. When it pleases not God, the saint can do little.*

O que Deus quixer, ten que ser.

ARTHABER: *Dio può tutto. Cuncta potest facere Deus. Dieu peut tout. Más puede Dios que el diablo. God doth what he will.*

Deus púxome san e o médico levoume os cartos. / Deus púxome sano.

ARTHABER: *Dio guarisce, e il medico è ringraziato. Dieu est celui qui guérit, et le medecin emporte l'argent. Dios es el que sana, y el médico lleva la plata. God cures, and the doctor gets the money.*

DEMO

¡Así paga o demo a quen o serve!

¡Así paga el diablo a quien lo sirve! Faites du bien au diable: il vous donnera l'enfer en recompense.

Onde non pode mete-la cabeza, o diaño mete o rabo.

Cadra co italiano Il diavolo dove non può ficcar la testa, ficca la coda e co castelán Donde el diablillo no puede meter la mano, mete la punta del rabo.

Cando máis a présa, o demo atravesa.

ARTHABER: *I mulini di Dio macinano adagio, ma tanto più amare sono le semole. Sero molunt Deorum molae. Dieu s'en prend toujours à la fin. Dios consiente y no para siempre. God's mill grinds slow, but sure.*

Non é o demo tan feo como o pinta o medo. *Il diavolo non è poi tanto brutto, quanto lo si dipinge. No es el diablo tan feo como le pinta el miedo.*

O demo ensina a romper mais non a compoñer.

Il diavolo insegna a rubare ma non a conservare.

Quen ó demo moito menta, logo se lle apresenta.

Quando si nomina il diavolo se ne vede spuntar la coda.

Quen de servilleta chega a mantel, nin o demo para con el.

J. GLUSKI: *Beggars mounted run their horses to death. Gueux en selle galope à crever sa monture. Quando la merda monta in scanno, o che la puzza, o che fa danno. Cuando el villano está en el mulo, no conoce a Dios.*

O que dá e logo tira, fúralle o demo na barriga.

J. GLUSKI: *Give a thing and take again, and you shall ride in hell's wain. Chose donnée ne se doit pas redemander. Chi dà e ritoglie, il diavolo lo raccoglie. A quien da y quita lo dado, lléveselo el diablo.*

O demo as fai e o pecado as descobre.

Il diavolo lo fa fare e poi lo fa scoprire.

Fariña do demo, toda se volve farelo. La farina del diavolo va in crusca. La farine du diable s'en va toute en son /ne fait pas de bon pain.

Fariña que trae o demo logo se volve farelo.

J. GLUSKI: *The devil's meal is all (half) bran. La farine du diable n'est que bran. La farina del diavolo va tutta in crusca. Lo bien mal ganado se lo lleva el diablo.*

Naturalmente, estas coincidencias paneuropeas presentan o interrogante do monoxenismo /polixenismo dos refráns e suxiren que a vía de difusión puido non se-lo pobo senón o poder político, académico ou relixioso. E, se isto for así, poñería en cuestión o vello tópico de que os refráns espellan a mentalidade popular.

En calquera caso constitúen saberes que moitos pobos comparten e que ningún pobo pode privatizar. Máxime se a coincidencia é total, coma nestes galegos e casteláns.

Sempre se fixo o que Deus quixo.

Siempre se hizo lo que Dios quiso.

O demo as tapa e o demo as destapa con tamboril e gaita.

El diablo lo hace y lo traza, y el diablo lo tapa con una manta, y el diablo lo saca con tamborino a la plaza.

Para a ira de Deus non hai casa forte.

A ira de Dios no hay cosa fuerte.

Ten Deus máis pra dar, có demo pra botar.

Non está sempre o demo trala porta.

Ognuno ha il suo diavolo all'uscio, ó francés Le diable n'est pas toujours à la porte d'un pauvre homme e cadra co castelán No ha de estar siempre el diablo detrás de la puerta.

A cruz nos peitos e o diaño nos feitos.

J. GLUSKI: *Habit de béat a souvent ongles de chat. Parole di santo e unghie di gatto. La cruz en los pechos y el diablo en los hechos. The cross on the breast, and the devil in the heart.*

Anque ó demo sexa, ás veces hai que lle encender unha vela.

J. GLUSKI: *To hold a candle to the devil. Brûler une chandelle au diable. Accender una cándela al diavolo. Encender una vela al diablo.*

Ás veces tenche conta andar a ben co demo.

J. GLUSKI: *Give the devil his due. Il faut donner au diable son dû. Dare al diavolo ciò che gli spetta. Dale al diablo lo que es suyo.*

De pai santo, fillo diaño.

J. GLUSKI: *The father a saint, the son a devil. De père saintelot, enfant diabolot. Di padre santolotto, figlio diavolotto. De padre santo, hijo diablo.*

Cando Deus dá a farela, vén o demo e furta a teiga.

Quando Dio ci dà la farina, il diavolo ci toglie il sacco.

Más tiene Dios que dar, que el diablo me puede quitar.

Cando Deus dá non é mingalleiro /mingacheiro.

Cuando Dios da, no es escaso.

Grande é o fol de Deus, que o fondo inda ninguén llo veu.

Grande es la bolsa de Dios, que nadie el fondo le vió.

Amor de Deus vence, todo al perece.

El amor de Dios florece, y todo lo al perece.

1.3. Refráns de senso contrario, sen paralelos ou de diferente grao de uso

¿Cal é, logo, o corpus paremiolóxico dun pobo? Aínda que non poidamos excluír dese corpus os refráns que teñen exacta correspondencia noutras linguas, si podíamos ver un rasgo peculiar dun pobo no maior ou menor uso que ese pobo fai duns refráns que outros pobos usan menos. Podíamos, se tivemos ese dato. Pero aínda hai algo peculiar. Trátase daqueles refráns que non hai noutras linguas ou que noutras linguas din exactamente o contrario. Vexamos algún exemplo.

O tempo dáo Deus de balde.

Time is money.

Deus nos día con que, que as ganas de comer non nos han de faltar.

No nos falte gana; que Dios que dió pan hoy, lo dará mañana.

Ou a Deus ou ó demo ninguén deixa de servir, se non é que serve a entrambos.

Ye cannot serve God and mammon. Vous ne pouvez servir Dieu et Mammon. Voi non potete servire a Dio ed a Mammona. No podéis servir a Dios y a Mammón.

Se Deus me pecha unha porta, o demo me abre outra.

Cuando el diablo cierra una puerta, Dios abre cincuenta. El diablo cierra las puertas y Dios las abre.

Argallando e desfacendo, o demo pasa o tempo.
El hombre hace y Dios deshace. Lo que el

hombre a dos manos hace, Dios con un soplo lo deshace.

1.4. Compre recupera-la oralidade dos refráns

Se un colector pillabán, que teña, como dixer, o senso do ritmo, da rima e da concisión pode adaptar paremias foráneas e falsificar, deste xeito, a área de extensión dun determinado refrán, todo se volve sospeitoso. E confeso que non tódalas coleccións paremiolóxicas me parecen libres de sospeita de contrabando paremiolóxico, aínda que sempre houbo paremiólogos que tiveron a honra axuntar poucos refráns a cambio de poder dar fe de que os que ofrecen recolléronos do uso. Traballo de auténticos paremiólogos será o de elaborar novos métodos que permitan deslindar procedencias e devolver o seu a cada seu.

E aínda que en tempos un refrán estivese vivo, un refrán, como dixer, non é refrán por figurar nun libro de refráns, senón por circular oralmente entre os falantes, por ser *consabido*. É a proba é que moitas veces os que pasamos por paremiólogos, os que temos acceso a grandes coleccións de refráns, non destacamos, en xeral, por usarmos máis refráns ca un labrego ou mariñeiro e, en xeral, repito, usamos aqueles poucos que aprendemos no trato familiar, profesional ou amical. Raras veces a lectura incorpora refráns á nosa competencia activa. Sospeito mesmo que o que grava na nosa memoria activa un refrán non é a súa perfección formal nin o brillo da metáfora senón o espectáculo de intelixencia de quen o soubo traer a conto no seu xusto momento; é a adecuación da situación ó refrán o que converte o refrán en metáfora.

Cómpre, polo tanto, volve-los ollos ó carácter oral das paremias. Cómpre rescata-la oralidade, como premisa científica. Isto obrigaranos a reconstruír case de cero os distintos refraneiros. E para iso cómpre definir métodos novos de recolleita paremiolóxica e compromisos que garantan a fiabilidade.

Só quen traballe con coleccións actuais fiables, pode falar seriamente de áreas de difusión, de variantes; só el pode medir vitalidade e mortandade; só el pode (se el puider) defini-lo perfil paremiolóxico dun pobo. Por aí van, polo que parece, os traballos de xeoparemioloxía do profesor De Franceschi.

Recoñezo, sen embargo, que as coleccións paremiolóxicas están aí, como un tesouro de pedras preciosas, listas para ennobrecer un discurso e é posible tamén un uso reflexivo delas por parte dos escritores. Podemos, polo tanto, distinguir entre nós dous tipos de paremioloxía: a *Paremioloxía histórica ou escrita*, erudita ou arqueolóxica, que traballa con coleccións escritas sobre as que fai non só crítica textual, senón tamén análise metalingüística, estética, etimolóxica; e a *Paremioloxía contemporánea ou oral* que recolle as paremias actualmente vivas, con especial atención ó nacemento de novas ou á desautomatización de vellas paremias, para, con ese novo corpus, establecer índices de frecuencia, censo de paremias mortas, mínimos proverbiais, niveis de exportación e importación, áreas de difusión e que pode atender tamén a unha parte pragmática (como revitaliza-los procesos de creación e circulación paremiolóxica para contrarresta-lo avance da fala plana e esqueleética das modernas cidades).

Se o primeiro tipo de traballo paremiolóxico semella moito, como dixer, en métodos e espírito ó que fan outros filólogos, o segundo tipo insiste na oralidade esencial dos refráns e atende só ós refráns vivos, vivan eles con moita ou pouca saúde. Porque o refrán existe antes do paremiólogo e non depende del.

1.5. ¿Pódese coñecer-las crenzas dun pobo polo refraneiro?

Se os refráns son un magnífico campo de pescuda filolóxica e, se cadra, tamén médica ou meteorolóxica, xa non estou tan seguro de que o sexa tamén para antropólogos e etnolingüistas.

De entrada, se o refraneiro é a expresión do pobo que escapa ó control da cultura oficial sempre uniformadora, é natural que o refraneiro sexa o ambiente polimorfo e polisémico por excelencia. Ninguén debe esperar que o refraneiro espelle un pobo unívoco. Pero, ademais, en calquera tema que consultemos un deses refraneiros pancrónicos veremos que se superpoñen e mesturan crenzas, fobias e filias das épocas máis diversas e, en cambio, poucas crenzas, fobias e filias do home actual, dado o lentísimo proceso de nacemento, circulación e consolidación dos refráns. Vamos a un caso: a muller que aparece nos refraneiros europeos nada ten que ver coa relevancia que está conquerindo na sociedade urbana occidental de hoxe.

Si, coido que os refráns dan máis información filolóxica ca antropolóxica. Ou, se queren, a información filolóxica é máis fiable cá información antropolóxica. Cos refraneiros eruditos e

acumulativos que temos non vexo que se poida chegar a grandes conclusións sobre as características e o pensamento dun pobo.

Só alí onde haxa estudos serios que midan o uso actual dos refráns, poderemos indicar con que refráns se identifican os homes de hoxe, con cales non, e, polo tanto, en que grao o refraneiro espella a mentalidade do home de hoxe. Pero non existindo, polo menos en galego, estudos dese tipo, temos que gardarnos de extrapolar ou de identifica-las afirmacións dos refráns co pensamento do home actual.

2. DEUS NÓ REFRANEIRO GALEGO

As cautelas que preceden eran indispensables, para que eu lles puidese falar agora de Deus e mais do Demo no refraneiro galego. Dos máis de mil refráns que eu atopei, seleccionei aqueles que na miña opinión teñen máis circulación (con algunha excepción que indicarei en cada caso).

A relixión predominante en Galicia é a cristiá católica. O esencial desta fe é que Deus é pai, creador, único. Tamén que é trino, no senso latino da palabra *persona* («máscara»); esta especie de imposible matemático quere dicir realmente que Deus é polícromo, vario. E, como *de tal pau tal racha*, a natureza que creou tamén é esencialmente variedade. Por iso non hai un único tipo de animal ou de vexetal, de clima ou de paisaxe, senón innumerables tipos. E os seres humanos somos todos distintos (mesmo os xemelgos univitelinos) e producimos innumerables tradicións, cociñas, vestimentas. Por iso nos 200 Estados que nos vertebran hai unhas 4.000 linguas. O natural é a variedade. A uniformidade é un artificio que dura o que dure a violencia para impoñela. E volvo a lembra-la cortesía con que Vostedes hoxe ennobrece a humanidade.

Deus trino é Pai, é Fillo (que se fai home dun tempo e dunha terra para revelar algo ós homes con palabras humanas e con xestos sorprendentes) e é *Ruah* (palabra de xénero feminino que nós hoxe traducimos cun masculino, *Espírito*). Tamén será xulgador na fin dos tempos.

Aínda que isto é ben sabido de todos, era ben explicitalo tamén, para que así agora calquera de Vostedes poida facer unha lectura contrastiva dos material que lles ofrezco e percibir, por si mesmos como o refraneiro presenta unha visión ortodoxa pero tamén heterodoxa e, despois de vinte séculos de predicación, alonxada en puntos importantes da mensaxe cristiá.

2.1. Deus lexicalizado

Prescindo dos refráns que sobre Deus e o Demo figuran en coleccións non actuais⁴.

Deus está tan metido na lingua galega, que en moitos refráns expresa desexos ou temores. Hai unha longa serie de temores que se expresan coa fórmula *Deus nos garde de...* Os máis frecuentes son a mala nubre en outubro, po de maio e lama de agosto, chuvia entre san Xoán e Santiago, ano da serra, aire de furado, can rabeno, chío do moucho, boca do lobo, mal veciño, ladrón da familia, mañas do pufista, can atado, amigo reconciliado, borracho irado, a infidelidade, frades, xente calada, homes atiplados, mulleres tenores, dianteira das viúvas, traseira das mulas, aprendiz ou xuíz novo, barbeiro ou escribán vello, mozo cando lle apunta o bozo, mozo rezador, vello xaxuador, home coxo ou pequeno, unha mala hora. Velaí algúns: «Dos amigos gárdeme **Dios*, que dos inimigos gardámonos nós», «Gárdeme Deus de can lebrei, de casa de torre e de muller sabidora» (Nótese a corrección do *rabidona* de Núñez). «*Deus* nos aparte do po de maio e a lama de agosto». Noutros refráns exprésanse desexos, baixo a fórmula *Deus dea...* Os máis frecuentes desexos son estes: «Ó barco sen esperanza *Deus* lle traía a bonanza». «Deus nos día con que, que as ganas de comer non nos han de faltar». «*Deus* dea quen se doía dun». «¡Déanos Deus paciencia e morte sen penitencia!». «¡*Deus* nos dea a ira, que a pacencia xa a temos nós!». «¡Déanos Deus saúde: irémola andando!». «¡Deus che dea o ben e casa en que o meter!». «*Deus* me dea pai e nai na vida; e na miña casa, fariña». «¡Deus me dea paz na vila e na casa pan e fariña!». «¡Fortuna che dea Deus, fillo, que o saber pouco che abonda!». «A vida da aldea, Deus a dea». «Deus che dea abellas,

⁴ Hernán Núñez cita estes: «A fazenda do crego, da a Deus, e leua a o demo». El Gallego. *La hacienda del clérigo, da la Dios, y quita la el demonio*. «A quem Deus quer bem, o vento lle apaña a leña». «Alá me leue Deus, donde ache dos meus». El Gallego. «Deus nos día con que ríamos, e nonsejan fillos charros». El Gallego. *Dios nos dé con que ríamos, mas non sean hijos bouos. Deus nos dea con que ríamos e non seian fillos charros*. «Garde te *deus* de can librel, e de casatorre, e de muller rabidona». El Gallego. *Guarde te dios del perro, que es lebrei, y de torre casa, y de jugar que trae luengo rabo*.

ovellas e fillos pra atendela». «¡Deus poña tento nas túas mans!». «Haxa paz duradeira e sexa o que Deus queira».

Finalmente, é moi frecuente a fórmula *Sabe Deus...* para expresar incerteza. «Segredo de dous, sábeo *Dios; segredo de tres, sábeo quen quer».

2.2. Refráns de raíz bíblica

Fai ben e pono no mar; se os peixes o ignoran, *Deus* o saberá.

Vén se-la versión enxebre do mandato evanxélico de «que non saiba a man esquerda o que fai a dereita» (Mt 6,3).

Deus, que te marcou, algún erro che atopou. Para denigrar a quen ten un defecto físico. Eco daquela pregunta que lle fixeron a Xesús os discípulos ante un cego de nacemento: «Mestre ¿quen pecou, para que nacesse cego: el ou os seus pais?» (Xn 9,2).

Hai que dar ó César o que é do César e a Deus o que é de Deus.

A frase é orixinal de Xesús en resposta pilla a quen quería pillalo nunha declaración comprometedor a dende o punto de vista político e relixioso: o tributo dos xudeus a Roma (Mt.22,21; Mc 12,17; Lc 20,25).

O que Deus conxongue, non o pode separalo home.

2.3. Outros refráns coherentes coa teoloxía cristiá

Deus é pai, o tempo é tempo.

Deus é grande; e o mundo, pequeno.

Deus sempre é o mesmo.

Deus é o tronco e o home a hedreira.

Deus e tempo pra todo ten remedio.

De todo hai na viña d-El Señor.

A auga é gracia de Deus.

Máis fixo *Dios do que nós.

O ourizo tamén Deus o fixo.

Xerarquía divina

Encol de nós, o ceo e no ceo *Dios.

Por moito que valla o luceiro, máis val quen o puxo no ceo.

Deus decide

Sempre se fixo o que Deus quixo.

Como Deus o dispuxer, así ten que ser.

Ninguén morre ata que Deus quere.

O que Deus risca no ceo, ninguén no mundo o desfai.

Cando cantan as estrelas, sempre gañan elas.

Non é o que a lúa pinta, que é o que *Deus* dita. / o que Deus dicta.

Si a cousa está de *Deus*, o tempo ha de traela, como trai os bois ao rego.

Cando Deus quer a tódolos aires chove. O home propón e Deus dispón. Non se acanea unha follá sen a vontade de Deus.

Cando Deus non quer, os santos non obran. O que Deus quixer, ten que ser.

Deus ama a verdade

Deus ama a verdade.

Prá verdade, o tempo; e pra santidade, Deus no ceo.

A verdade en *Deus* e a xustiza no ceo.

A verdade manda Deus que se diga.

Deus é omnipresente

Deus está en toda parte.

Deus ten chaves de tódalas portas.

Cada un no seu lar; e Deus, en todo lugar.

Ben coñez Cristo as pousas dos seus amigos.

Inda que ninguén o vexa, Deus de estar presente non deixa.

Ao que foxe de *Deus* non lle val correr.

Deus sábeo todo

No ceo está quen para abaixo mira.

A xente poderás enganar, mais a Deus non o enganarás.

A *Deus* pódeselle mintir; mais enganar, xamais.

Cada un sabe as súas e Deus as de todos.

Deus todo o sabe, inda que todo o cale.

Deus todo o oe e todo o ve e dálle ó home o que convén.

Deus é bo

Nai e pai son bos, pero millor é *Dios.

Na vida todo ten fin, non sendo o amor de Deus.

Cando *Deus* vai diante, cheo anda o mar.

Deus é xeneroso e axuda

Non hai vao ó que Deus non acuda.

A lancha sen esperanza *Deus* depáralle bo porto.

Deus é un pingón.

+Baixo a capa de *Dios collen tódolos bos, e máis que houbera.

Despois da que *Deus* nos deu, a millor nai que temos é a terra.

Nas grandes premas é que Deus axuda. Ten

Deus máis pra dar, có demo pra botar. Cando Deus dá non é mingalleiro/mingacheiro.

Grande é o fol de *Deus*, que o fondo inda ninguén llo veu.

Amor de *Deus* vence, todo al perece. Arcaico.

Deus é providente

Todo ben de Deus vén.

Deus dá para todos.

Cada un pra si e *Deus* pra todos.

Ao que nada ten, Deus o mantén.

Ó que non ten pai nin nai, Deus lle val.

A iauga dáia Deus de balde.

O tempo dáio Deus de balde.

Cada un coida do seu negocio e Deus do de todos.

A cada un dálle Deus o frío conforme ande vestido /Deus dá o frío a conforme é o abrigo.

Deus é xusto e vulganos

Deus molla os xustos e os pecadores, o mesmo polos días que polas noites.

Xusto xusto, só Deus.

Vivir ben, que Deus é Deus.

Deus premia e castiga

Deus dá o ceo a quen máis deixou.

+Os feitos bos lóuvaos *Dios.

A quen percura do alleo, Deus lle leva do seu.

Deus é tardeiro máis non esquecedeiro.
Deus castiga sin pedra nin pau.
Deus non eiva cas dúas.
Para a ira de Deus non hai casa forte.

Deus perdoo

A Deus góstanlle os pecadores arrependedores.
Deus perdoo ó que a súa culpa chora.
Deus non perdoo a quen é mal pagador.

2.4. Deus manda comportarse ben

Fai ben: nise istante a Deus es semellante.
Fai ben e pono no mar; se os peixes o iñoran, *Dio-lo sabra.

Esmola

A dar non nos negamos pois Deus dá para que deamos.
O que dá esmola, Deus coa man o adoa.
Esmola calada é a que a Deus agrada.
Esmola que deas, a Deus empristas.
Quen esmola dá en cobre, en ouro Deus llo devolve.

Aceptación da vontade divina

Ao que Deus fai, n'hai que aqueloutrar.
O que Deus oferez, tense que recoller.
Familia, a que Deus dea, e gando, o que se poida manter.

Resignación estoica

¡Deus nos dea saúde e ímola andando!
Contenta co que Deus che dou pra vivir contente.
Deus nos dea moito e que nos arranxemos con pouco.
Haxa paz duradeira e seña o que Deus queira.

Aceptación da crítica

Digan, que de Deus dixeron e despois aínda o mataron.

Aceptación da morte

¡Déanos Deus paciencia e morte sen penitencia!
Mesmo Cristo, con ser Deus, dos trinta e tres non pasou.

Aceptación da pobreza

Non ter nada, non fai pobre diante de Deus.
O pouco, con Deus, é moito; o moito, sen Deus, non é nada.

Confianza en Deus

Deus non desagarima ó que cría.
Se Deus quer, non nos ha faltar que comer.
Cásate, Xán, que Deus dará pan.
¡Pra mañá, Deus dirá!
Fía en Deus que é bon pagador.
O que de Deus estivere ás miñas mans ha de vir.

Deus, que che me dá esa, xa me dará outra.

Colaboración con Deus

Deus dá o pan, mais non amasa a fariña.

Deus dá as noces mais non as escacha.
Deus é traballador, mais gústalle que lle axuden.

Deus dixo: «Axúdate, que eu te axudarei».

Dá Deus ventura a quen a procura.

Deus dá millo ó que o semea no leiro.

¡Deus me dea apego ó traballo e o demais que o leve o diaño!

As mans fan, e Deus axúdaas.

En Deus espera pero, mentres, arrenda.

Axúdate, que Deus te axudará. A quen madruga, Deus o axuda /Dos adiantados é o Reino dos Ceus.

A Deus rogando e co arado arando /co mallo dando.

Oración

Bo é Deus pró que lle prega.

Deus non furta a cara a quen o cata.

A quen non fala, Deus non o *oie.

O que queira daprender a rezar, que navegue polo mar.

¡Deus diante e o mar cheo / e o carro que cante!

Quen con Deus queira falar, o corazón ten que abrir e os beizos ten que pechar.

Val máis o que Deus dá có que o home pide.

+Alá me leue Deus, donde ache dos meus.

+Alá me leve *Dios onde nos atopemos todos nós.

2.5. Outras actitudes humanas que se expresan con linguaxe relixiosa

Fatalismo

O que está de Deus, ha de ser / non o leva o demo / á man virá / non marra, anque se esconda nas nubes.

Do ut des (¿calvinismo?)

Quen con Deus anda, Deus o axuda.

Quen anda na hora de Deus, sempre ben lle acontez.

A quen Deus quer ben, á súa casa lle vén / a sorte buscalo vén / a formiga a buscalo vén / o vento lle apaña a leña / a casa tella / á casa lle ergue sobrado / a caza lle sale.

A quen Deus quere ben, todo lle medra.

O que con Deus anda con Deus medra. / con Deus acaba.

Ó que Deus favorez, vírase rico e non sabe por que.

O problema do mal visto máis ben cos ollos do Antigo Testamento

Deus, que te marcou, algún erro che atopou.

Bo é Deus e mata a xente.

Cada un é como Deus o fixo.

De Deus me vén o mal e o ben.

De Deus che queren vi-las cousas.

A sorte que Deus dá non é toda de fiar.

Bes e males, Deus os reparte.

Quen de Deus está que ha ser probe, nunca rico morre.

Os probes mándalles Deus nenos; e ós ricos, becerros.

Os bos, lévaos Deus para si e os malos quedamos aquí para entendernos.

Dá Deus ás á formiga para morrer máis axiña / para que morra máis axiña.
 Dá Deus sarna a quen non sabe rascala.
 Dá Deus nocas a quen non ten dentes.
 Dá Deus pan a quen non ten dentes e a quen ten dentes dálle leite.
 Dá Deus talladas ó que non ten dentamía.
 Dá Deus fabas ó que non ten queixadas.
 Dálle Deus dentes ó que non ten codias / ó que non ten que comer.
 Dá Deus barbas ó que non ten queixadas.
 Dálle Deus pano ó que non ten nocas.
 Non hai mal a onde Deus non acuda.
 En todo mal Deus axuda.
 A cada hora Deus mellora.
 N'hai mal ó que Deus non poña remedio.
 Cando Deus dá a chaga, dá o remedio para sanala / curala.
 No máis escuro Deus amañez.
 Sempre Deus pon o remedio, onde a morte a enfermidade.
 O que Deus non mata, non o mata ninguén.
 Deus todo o oe e todo o ve e dálle ó home o que convén.
 Pra muller parida e tea urdida nunca faltou a gracia de Deus.
 Deus, que dá a chaga, dá a menciña para curala.

Visión premoderna ou mítica do mundo

Cando vén trebón, é Deus que está rañón.
 A Deus temerás; e, cando trone, moito máis.
 Quen os lóstregos non tema, a Deus ofende.
 Tente, trebón, en ti, que máis pode Deus ca ti.
 ¡Líbreme Deus de hora minguada e de xente que non teme nada!

Valor da casa

¡Deus che dea o ben e casa en que o meter!
 Deus che día lar con corte, saúde e fonte.

Democracia

Voz do pobo, voz de Deus.

2.6. Outras actitudes de maior distancia

Humor

¡Deus nos dea ira, que paciencia xa temos abonda!
 Non dea Deus tanto ben ós amigos, que nos descoñezan. que nos *desconozcan.
 ¡Deus che perdoe, se atopa por onde!
 O que ten pan, carne e viño Deus lle dea herba no liño. A herba que nace entre o liño dificulta enormemente o seu cultivo, xa de seu enredante. O refrán expresa o desexo de que Deus reparta a felicidade e non llela acumule toda ós ricos.
 ¡Deus nos garde do día das gabadelas!
 O pantrigo fixoo Deus, a boroa mandouna facer.
 Non che dea Deus máis mal que moitos fillos e pouco pan.
 O mundo non o fixo Deus nun día.
 ¡Deus desaveña a quen nos manteña!
 O tempo dão Deus de balde.

Oracións pícaras

¡Queira Deus, que non queira Deus!
 ¡Deus nos dea moito pan na mala anada!
 Porque a maior demanda sobe o valor dos produtos.
 ¡Deus nos dea moito pan e mala colleita!
 ¡Deus me día viño, vello ou noviño, pero que sexa viño!
 ¡Alá me leve Deus a morar onde un ovo valla dous!
 Tres cousas pedía, se Deus mas dese: a tea, o tear, e a que tece.
 Deus dea sorte co alleo, que o meu xa é meu.
 Deus me dea a nogueira sempre á beira.

Ironía

Pixo dereito non cree en *Dios. Clara alusión ó sexo sempre en conflito coa relixión.
 Deus fai, fai; pero non fai fillo sen pai.
 Se Deus quere e hai proporción, en fillos e pitos logo se un pon. / Se Deus quer. / Se Deus quer.
 O que dá o que ten, ou con Deus medra, mira pra quen o leva.
 A facenda do crego dálle Deus e cómenlla os herdeiros.
 Bens de campá dáos Deus e o demo derrámaos.
 A que é doncela, sábeo Deus e máis ela.
 Deus púxome san e o médico levoume os cartos. / Deus púxome sano.

Escepticismo

¡Fíate de Deus e non corras e xa verás se tropezas! e verás que pelo botas!
 Ao que non olla polo seu, Deus non lle abonda.
 A verdade é filla de Deus e afillada do demo.
 Facer ó demo caridá, é dar ó que ten máis.
 Dar por *Dios a quen ten máis ca nós, é cousa de parvos ou de papós.

Volterianismo

Bo é Deus e está pechado no sagrario.
 N'hai que fiar en Deus no tempo de inverno.
 A Deus cas pregas e non ó crego coas moedas.
 Cousas de Deus meu crego predica; unhas van prá bolsa; outras, pra Marica.
 O firmamento Deus parteuno e quedouse co ceo.
 Se queres pasar boa vida, Deus che depare unha concia.

Epicureísmo

Barriga farta alaba a Deus.
 Dispos de Deus, a ola; todo o demais é parola.
 Fuxe de facer trato con quen non ten máis Deus có prato.

Fariseísmo

Nin novo rezador, nin vello amador.
 O moito rezado a Deus pon en coidado.
 Dáse a Deus o roubado, cando xa non serve ó díaño.

Idolatría

O *dios do usureiro é o diñeiro.

Coutela

Quéirame Deus, que dos santos non fío.

Deus no ceo e na terra o diñeiro.

En Deus espera pero, mentres, arrenda as túas terras.

Feminismo e antifeminismo marxinal

Xesucristo, na súa honra, non coñeceu sogra.

¡Vállame Deus nista terra! A muller que está sin home, todo o mundo fala dela.

Onde non hai muller, todo anda como Deus quer.

¡Ai, Señor!, por quen Ti *eres: que non se me acaben as mulleres.

Se a muller che manda botar do tellado embaixo, pide a Deus que sexa baixo.

A muller, si as merece, dúas tundas: nunha que a viñese Deus a ver; e noutra, que ela fose a ver a Deus. Este último refrán sospeito que non pasa de ser adaptación humorística urbana de refráns foráneos, xa que na sociedade tradicional galega o papel da muller foi sempre esforzado pero relevante, tendo a nosa sociedade tradicional moito de matriarcal.

3. O demo no refraneiro galego

Se a teoloxía católica é máis coñecida, non podemos dici-lo mesmo da demonoloxía. Por iso me van permitir que faga unha breve síntese, seguindo un magnífico e documentado traballo do teólogo galego Xosé Chao Rego⁵.

A existencia do mal, maiormente do mal que non damos controlado é un dos máis punxentes problemas que nos sacude. O mal, a tendencia ó caos, a violencia inhumana que desencadea masacres inexplicables e incontrolables e nas que participan persoas, das que ninguén imaxinaba que levasen dentro semellante lobo, lévanos a buscar con ansia unha explicación. E, cando o home busca explica-lo difícil, case sempre bota man de símbolos. O demo é o símbolo do mal; pero, por máis que o problema de fondo sexa a existencia do mal, a nosa imaxinación tende a buscar un símbolo: así nace o demo como ser persoal, como axente causante do mal.

Hai, como é sabido, dúas explicacións do mal. Unha, o mal procede de riba, de fóra do home. Outra, o mal procede de dentro do home, ora da súa propia liberdade, ora da súa propia imperfección.

En tribos amerindias hai un ser maligno, o coiote, que intenta descompoñer-la obra do deus Creador. Nos Ainos do Xapón, cando o Creador tira a machada de obsidiana coa que fabricara o mundo, esta apodrece e dela nace o espírito maligno. Este, para os Coríacos de Siberia, nace do po que cae na terra cando o Creador afía o seu coitelo.

Sen embargo hai outras culturas nas que dende o principio existen e combátense dous seres antagónicos, o Principio do Ben e o do Mal, a Orde e maillo Caos. Comparten este dualismo Irán (Ahura-Mazda, tamén chamado Ormuz, que é o Bo, e Ahriman, que libremente escolleu ser o Mal), e Babilonia (Marduk e Tiamat).

A Biblia, en cambio, expresa a fe nun Deus único e polo tanto atrevéase a afirmar que Deus crea e aniquila, que dá a chaga e maila menciña, que dá a vida e maila morte. Deste xeito, o mal que os pobos veciños atribúen ós demos, o Xénese atribúello tamén a Deus. E así Iahvé fai leprosa a irmá de Moisés (Deut 24,9), manda serpes venenosas contra o pobo (Num 21,6), bate os primoxenitos dos exipcios (Ex 12,23), tenta a Abrahán (Xén 22,1), endurece o Faraón (Ex 4,21). É certo que por veces aparecen anxos que actúan como axentes do mal, pero sempre ás ordes de Deus, o que coloca no propio Deus a última responsabilidade. Así o espírito malo de Deus cae sobre Xaúl (ISam 16,14), manda anxos para destruír Sodoma (Xén 19,13), mata 185.000 asirios (2 Reis 19,35) ou o *anxo de Iahvé* (que logo resulta se-la asemblea) castiga os vellos verdes que calumnian a casta Susana (Dan 13,55-62). Pero o autor do mal é o propio Creador ou algún anxo subalterno de Deus e ben obdiente.

Parece que Satán nace en febreiro do 520 a C., época na que Israel, de volta do exilio, está baixo dominio persa. E os persas no seu organigrama xurídico teñen un fiscal, un *satáni*, tamén chamado *ollo do rei*. No libro de Zacarías dise que Deus sabe todo porque ten uns *ollos* que percorren a terra e que llo contan todo. Así lle acontece a Xosué comparece ante o tribunal de Iahvé e Satán fai de acusador (Zac 3). Un século despois Satán xa aparece pedíndolle a Deus permiso para lle producir males físicos a Xob (Xob 1-2). De aquí arrinca a crenza popular de que, cando nos acontecen desgracias inesperadas, é que o demo anda ceibo. Pero, insisto, no Antigo Testamento o elemento destructor está inserto no mundo divino e non é algo contraposto a Deus. Israel non bota man do

⁵ X. Chao Rego, «Isto é o demo. Informe teolóxico sobre Satán», *Encrucillada* 69: 1990, 6-25.

demo como explicación nin sequera na tormentosa época de Daniel ou dos Macabeos: os sufrimentos dos xudeus son un castigo de Deus.

Sen embargo, incorporada Palestina no 331 ó imperio alexandrino prodúcese un incontrolable influxo cultural de Grecia (os Titáns contra Zeus), de Exipto (os anxos rebeldes contra Re; Seth contra Osiris) e de Irán (Ahriman contra Ormuz). A literatura apócrifa partindo da frase *Érguese Miguel, o gran príncipe que protexe os fillos do teu pobo* (Dan 12,1), constrúe o relato da rebelión dos anxos contra Deus, e o do líder Satán (tamén chamado *Belial*, *Belcebú*, *Lucifer*, etc.). Son os libros de *Henoç etíope*, *o dos Xubileos*, *Vida de Adán e Eva*. Todo isto inflúe na mentalidade dos autores dos libros neotestamentarios de Xoán (*Cartas e Apocalipse*) e de Pedro e de Xudas. E Satanás empeza a tomar corpo. Aínda que Xesús bota demos fóra, nos evanxeos sinópticos a presenza de Satanás é escasa, porque o esencial da súa misión non é a loita contra o demo. Sen embargo, as masas empezan a crer no demo como ser persoal e axente do mal.

¿Xa admite o cristianismo a existencia de dous Principios, Deus, o do Ben, e o Demo, o do Mal? Non. Diversos concilios, empezando polo de Nicea do ano 325, condenaron o dualismo (a existencia de dous principios, o do Ben e o do Mal) que no caso dos maniqueos identificaba o Mal coa materia. O credo niceno di que *Cremos nun só Deus Pai Todopoderoso*. Doctrina que repiten tódolos concilios e que remacha en 1215 o concilio IV de Letrán contra os Cátaros-Albixenses, afirmando que *ó demo e ós trasnos Deus creounos bos e eles fixéronse malos e o home pecou por suxestión do Demo*: afirmación que hoxe os teólogos traducen como que todo o que existe creouno Deus e todo o que se volveu malo volveuse malo por culpa do home; o resto, afirman os teólogos, é envoltorio cultural da época.

Sen embargo a mentalidade popular alónxase da teoloxía. As masas cren no demo como ser persoal axente do mal, como enredador. En 1486 publícase o *Martelo de bruxas* que terá case 30 edicións e a febre satánica que se desatou entre o XIV e o XVI levou a milleiros de persoas, maiormente mulleres, ó lume por suposto pauto co demo. Lutero creu recibí-la visita do demo e tiroulle o tinteiro. Milton, en cambio, no *Paradiso Perdido* inclínase ante Cristo Salvador e tamén ante a soberbía e xenio militar do Demo. O romanticismo exalta a beleza e intelixencia do Demo. Schiller fai apoloxía de Satán. Jules Michelet afirma que todo progreso humano procede da rebeldía de Satán. Outros tentan harmoniza-los contrarios: Goethe no *Fausto* xa falou da simpatía de Deus por Mefistófeles e Papini en *Il diavolo* anuncia a reconciliación de Deus co Demo. Paulo VI, o mesmo que en 1969 retirara do rito do bautismo os sete exorcismos, en 1972, no final da súa vida, falou de que *da qualche fessura sia intrato il fumo di Satana nel tempio di Dio. Il suo nome è il Diavolo*. Volve a haber cultos satánicos, exorcismos etc. E hai uns anos rolaba por aí o eslogan *Satanás mola más*.

Sen embargo hoxe o 39% dos teólogos católicos e o 51 dos protestantes non cren na existencia do Demo como ser persoal e téñeno como un simple símbolo do Mal. O dualismo é herético e o mal procede ou da nosa responsabilidade ou da nosa imperfección. Desde Freud sabemos que somos menos libres do que pensabamos, porque somos coma un iceberg: o consciente e visible é pouca cousa, comparado ó inconsciente ou parte oculta do iceberg da nosa personalidade. Non se precisan axentes externos activadores do mal (que os hai) porque abonda coa propia fraqueza. Satán é símbolo, non axente do mal.

Paréceme que este rodeo teolóxico era preciso para situar no seu contexto os refráns do demo. ¿Como é o demo do refraneiro galego?

3.1. Lexicalización do demo

Tamén aquí prescindo dos refráns de antigas coleccións⁶.

⁶ H. Núñez dá estes: «Cregos, frades, pegas e choyas, do a demo tas quatro joyas». *Clérigos, frayles, picaças y grajas, do al diablo tales quatro joyas*. «Do demo a todos, dixo o que araua con os lobos». «O demo a os *suyos quiere». «Quem iugata co ferro, iugata co demo». *Quien burla con el hierro, burla con el demonio*. «Quem perdeu e no achou, co demo andou». «Que con demo anda, o boy se lle esmouca». *Quien con el demonio anda, el buey se le descuerna*.

E Correias engade estes: «Compañía de tres, el demo la fez». Nesta fórmula, coma noutros casos, hai que entender que presenta un refrán galego adaptado ó castelán, xa que a forma galega enxebre sería «Compañía de tres o demo a fez». Pero tampouco concorda coa forma que recolle Eladio Rodríguez no século XX.

Al mozo viejo, del pan y del leño. En Galicia dicen 'del pan y del demo': quejas son del mozo antiguo en casa. En galego hoxe corre así: «Ó mozo vello, do pan e do demo / Ó criado, cando é novo, danlle pan e ovo; e, así que é vello, dano ó demo».

Se en moitos refráns a mención de Deus expresaba simplemente desexos ou temores, en moitos outros a mención do demo expresa tamén temores ou minusvaloración de persoas ou cousas. Velaí algúns exemplos:

O que é demo na vida, é demo na morte.
 Pau de cego, pau do demo.
 Pau de coxo, pau do demo.
 Febreiro quente trae o demo no ventre.
 Outono quente trae o demo no ventre.
 O rapaz no crecente ten o demo no dente.

3.2. Demonoloxía oficial

O demo non é santo.
 Por un punto perdeu o demo o mundo.
 O demo era bonito de meniño.

Alude a que inicialmente era un arcanxo ou un anxo.

O demo gaboulle a Eva a mazá que a perdera.
 Aínda que popularmente se identificou a serpe do paraíso co demo, os biblistas tenden a considerar que aí simboliza as dorzas da fecundidade da terra que a cobra representaba nos cultos cananeos pola evocación fálica, como se ve noutros cultos ofiolátricos. A serpe non se identifica co demo ata os séculos inmediatamente anteriores ó cristianismo (Eclo 25,23 e Sab 2,24).

Culpa por culpa, máis tivo o demo ca Eva.

Tenta

Ben sabe a besta a quen leva e o demo a quen atenta.
 O demo téceas.
 O que con pouco contenta, o demo non o tenta.

Engánanos

As veces o demo é tendeiro; fai a tenda sen diñeiro.

Cando o demo barato vende, el xa o entende.
 Cando o demo se pon a rezar, a algunha beata quer enganar.

Do pecado de inorancia saca o demo a ganancia.

Ensina o mal e menospreza o ben

O demo ensina a pecar pero non a rezar.
 O demo ensina a romper mais non a compoñer.

De Deus é pecar; do demo é recuncar.
 Quitarllo a un santo para darllo a outro santo, parece consello do díaño.

Coutela e profilaxe

Se non queres que o demo se te apresente, non o lembres.

Quen ó demo moito menta, logo se lle apresenta.

O que con pouco contenta, o demo non o tenta.

¡Arredo vas, Satanás, mala capa levarás!

Abrenuntio

¡Vade retro, Satanás, leva o teu e non tornes por máis!

A pulga que vai á orella co díaño se aconsella.

O demo, cando está contento, ó bo tempo o vira vento.

Pouquiño e malo coma cagada de díaño.

De pai santo, fillo díaño (Tamén pode aludir á orixe arcanxélica do demo).

Eiquí te amarro, díaño, á perna dista caldeira, eiquí amarro o teu rabo.

¡Deus me dea apego ó traballo e o demais que o leve o díaño!

3.3. Demonoloxía popular: demo maior, demos menores, a nai e a sogra do demo

Grande é o demo e non hai quen o queira.

Cachafás, Cachafás, feito do coiro do pai Barrabás.

Tan bo é o trasno coma Satanás.

Negros ou louros, os canouros semellan uns cos outros / Negros ou louros, os zarroucos.

No tempo dos nabos afórcanse os díaños.

No venres non córte-las uñas, que é cando o demo corta as súas.

O demo coxo inda ás veces corre máis que outro / Inda sabe máis có outro.

Tardo tardiño, o do pano vello, nin quer amasar nin ser panadeiro.

Dous perellos non fan inferno.

Cando o demo desperta, coa súa nai se deita.

Cando o demo durme, súa nai descansa.

Tan malo é o demo coma a súa nai/sogra.

Entra en acción co solpor

Alá vai o trasno detrás do solpor.

Entra en acción cando hai sol ou lúa con choiva

Cando chove e fai sol, morre un deño ou nacen dous.

Cando chove e fai sol, anda o demo por Ferrol, e leva un saco de alfinetes pra picar no cú ás mulleres / cunha garga de alfileres para meterse coas mulleres / cunha carga de culleres, azoutando nas mulleres / cargados de tenedores, azoutando nos señores / cargado de tenedores pra espichar os homes.

Cando fai sol e chover, o demo malla a paus á súa muller.

Cando chove e fai lúa, anda o trasno pola Cruña/ anda o demo pola Cruña.

Ten poder

Os cornos son un símbolo tamén bíblico de poder. Non estraña, logo, que ó demo se lle chame «O home dos cornos, O Cornudo» e que del digan os refráns o que segue:

Cando o demo se pon a catro patas, semella un boi vermello de casta. O demo é unha vaca e non hai quen a muxa. Onde non pode metelos cornos o díaño, esfuxica co rabo.

Deus tiroulle ó demo o poder mais non o saber.

Máis pode Deus sólo, que os díaños todos.

Debíalle un día ó demo e funo pagar hoxe.

Sabe moito

O demo é vello e o tempo é sabio.
Sabe máis o demo por vello que por demo.

É listo e renarte (personifica a habilidade para o mal)

Xudas non dorme.
O demo dorme cun ollo e tenta co outro.
Onde non pode mete-la cabeza, o díaño mete o rabo.

Pero tamén é un pouco parviño (personifica o éxito efémero e o fracaso final)

O demo, pra facelas, cubre unha manta; e, pra descubrirlas, toca unha gaita.
O demo as tapa e o demo as destapa con tamboril e gaita.

O demo as fai e o pecado as descobre. Cando o demo vai facer dano, deita o francado e esconde o rabo.

Por fondo que o demo cave/cague, todo se lle sabe.

Cando máis a présa, o demo atravesa.

Personifica o fracaso das malas accións

Por un punto perdeu o demo o mundo.
Quen perdeu e no achou, co demo andou.
Fariña que trae o demo logo se volve farelo.
Fariña do demo, toda se volve farelo.
Quen con demo anda, o boi se lle esmouca.
O mal gañado lévao o díaño.
O que mal veu, o demo o levou.
Roubei unha raia: polo demo veu, polo demo vaia.

Moitas veces o avaro aforra para o díaño.

Cousa de moitos lévana os díaños.

O que moito escolle, o demo lévalle a man.

O bo, o díaño o leva; e o malo acá queda.

O que merca trasnos, non vende santos.

Alégrase cando o home fai algún mal

O demo alégrase do que dá o que precisa.
Quen cobre ó malo, agrada ó díaño.
Hoxe festa, mañá festa: ¡béigante os díaños coa vida esta!

3.4. Personifica a desorde e o caos (o seu gusto é facer e desfacer)

O demo ensina a romper mais non a compoñer.

Facer e desfacer ó demo dá pracer.

Argallando e desfecendo, o demo pasa o tempo.

O demo ensina a romper mais non a compoñer.

O demo, cando non ten qué facer, sacha os nabos antes de nacer.

¿Iglesia sin crego? Antes casa de Deus, agora casa do demo.

Trae complicacións

Cando Deus dá a fariña, o demo pecha o fol.
O que non ten que faga, o demo llo dá.

Cando Deus dá a farela, vén o demo e furta a teiga.

Personifica a piedade farisaica

Tamén anda o demo detrás dos cruceiros.
Cruz no peito, diablo feito.
Tamén o demo vai na misa.
O rosario na mau i o díaño no corpo.
A cruz nos peitos e o díaño nos feitos.

Personifica o que non ten valor

Dou ó demo o poldro que, en vendo égoas, non rincha.

Leve o demo a nai que pariu un fillo tolo.
Bebe despois do caldo e manda o médico ó díaño. / Bebe dempois.

Quen queira chichimocas, vaia ó demo que ten moitas.

Verza volta a quentar, e muller volta a matrimoniar, ao demo as podes regalar.

¿Papas a un home de oficio? Pape o demo a quen as fixo.

Personifica os falsos valores

Cando aparez o díaño, veste de frade ou de avogado.

Cando o demo pon as galas, semella un anxiño cas alas.

Cando o demo se pon a catro patas, semella un boi vermello de casta.

Demo con diñeiro, seica non dá medo.

Personifica o perigo

O que non se acorda de Deus antes de morrer, vén o demo a levalo.

A quen o demo tomou unha vez, sempre lle queda un xeitiño.

Quen depende do demo, ten mal maestro.

Onde o escribán mete a pruma, mete o demo a uña.

Día de Antroido, miña comadre, arrenega do demo e dos frades.

A toda lei, mozo falangueiro e fiel; mais, se for calado, dáo ó díaño.

Amistade de catro, xuntoiro do díaño.

A muller que a dous noivos quer ben, lévena os díaños, amén.

A muller é fogo; o home, estopa: vén o demo e sopra.

Moza con vello, casamento do demo; vella con mozo, tamén perigoso. / tamén peligroso.

A vella que de amores se devece, o díaño que a leve.

Arma de fogo, alonxada: que o demo pode cargala e descargala.

Fala mole en corpo sano, arrenegala como díaño.

Quen do demo dependa, mala morte espere.

Personifica o egoísmo e a insolidariedade

Quen de servilleta chega a mantel, nin o demo para con el.

O que dá e logo tira, fúralle o demo na barriga.

O que promete e non dá, ten o demo na soá / quedalle ó demo na má.

Nunca o díaño fixo empanada, que non quixera a mellor tallada.

Veu o demo de fóra e as pitas da casa axota.

Personifica o difícil

O demo é unha vaca e non hai quen a munxa.

Cando vai torta, o demo a guía.

Ovella menga/melenta, o demo a tosquía.

Personifica a indiscreción

Os nenos son fillos de Deus e testigos do demo /e afillados do demo.

Entre rapaces e nenos, anda polo medio o demo.

Personifica a ingratidade: premia os seus co inferno

O criado, cando é novo, danlle pan e ovo; cando é vello, caldo acedo.

¡Así paga o demo a quen o serve!

Personifica a vaidade

Veuse o demo en zocos e quixelles pisar ós outros / e correu a vila toda.

Feminismo e antifeminismo marxinal

Nin o demo, con ser demo, se salvou da astucia da muller; si non, mirai o que ten na testa. Neste refrán os cornos xa teñen o valor moderno de símbolo da infidelidade matrimonial.

A muller e o diaño, sempre teñen que facer algo.

O traballo da muller é facer e desfacer.

A que ós trinta non ten noivo, ten un xenio do demonio.

Dúas fillas e unha nai son tres demos para un pai.

Tres fillas e unha nai, catro diaños pra un pai. / catro demos para un pai. / catro demos pra un pai.

O burro a ornear, e a muller a bailar, o demo llo debeu de ensinar.

O home propón, Deus dispón e a muller todo o descompón.

Cando eu quero, tu non queres, ¿quen diaño entende ás mulleres?

3.5. Deus é bo e o demo non é malo ou Como pensan os galegos

Pásanos os galegos en España o que tamén lles pasa ós normandos en Francia: as respostas resúltanlles desconcertantes ós foráneos, coma se fosemos enigmas ambulantes que sempre sorprenden coa súa maneira de razoar: *Cuando un gallego está en una escalera, no se sabe si sube o si baja. El gallego tiene siete chalecos y el último no lo conoce ni él mismo. Los gallegos son cerrados.*

Algo hai en nós. E ese algo, tal como explica o antropólogo Marcial Gondar⁷, é unha lóxica diferente. Fronte ó principio de identidade da lóxica aristotélica, a lóxica dos galegos fúndase no principio da complementariedade: o frío é correlativo da calor, o arriba é correlativo do embaixo; a dereita, da esquerda: as cousas opostas son polos opostos dunha única realidade, dúas caras da mesma moeda.

Por esa razón os galegos somos reacios ás definicións categóricas, porque estas con frecuencia non dan razón do todo, porque o si e o non como alternativas únicas parécennos por sistema unha alternativa empobrecedeora. Nós vivimos na cultura do matiz. Non é que tanto nos dea todo, non é que non nos queiramos comprometer; non é que queiramos finxi-lo que non somos; é que o si e o non non chegan para dar razón do que pensamos. Na paisaxe castelá a distancia máis curta entre dous puntos é a liña recta; na paisaxe galega, ondulada e sinuosa, a liña recta case nunca é o camiño máis curto, porque case sempre é irreal, utópico, imposible. A definición moitas veces é unha simplificación da poliédrica realidade. Moitas veces gardamos silencio, non por non sabermos que dicir, senón por estarmos de volta do que se espera que digamos ou da utilidade real de que falemos.

Naturalmente isto pode levar en moitos casos ó sometemento (*Mexan por nós e hai que dicir que chove*) pero tamén a unha crítica máis progresiva, porque non se deixa enguedellar en formulacións simplistas. Sei ben que hoxe a ciencia e o poder utilizan unha linguaxe de signos unívocos, converte o igual en análogo, prescinde dos rasgos non comúns das cousas e dos individuos para dominar; busca seres unidimensionais. Boa parte de Galicia, en cambio, aínda vive, non no reino do signo, senón no do símbolo, no reino da polisemia: e isto é para nós unha coiraza que nos protexe da uniformidade, o dogmatismo, o fanatismo.

Humor

Se o demo nos ha levar, que nos leve en coche.

Entre o crego e o sacristán, o demo mete a man.

É útil

O rico o demo lle xunta a folla.

Cando o demo veña á túa porta, non lla peches: entórnalla.

Anque ó demo sexa, ás veces hai que lle encender unha vela.

⁷ M. Gondar Portasany, *Crítica da razón galega: entre o nós-mesmos e o nós-outros*. Vigo: Edicións A Nosa Terra, 1993.

Ás veces tenche conta andar a ben co demo.
 Hai que ter amigos astra no inferno.
 Importa estar ben, astra co demo.
 Fágase o milagre, anque o faga o diaño.
 O que ha levar o demo, poñerllo á porta.
 Se Deus non me quere, o demo me roga.
 Se Deus me pecha unha porta, o demo me abre outra.
 Ou a Deus ou ó demo ninguén deixa de servir, se non é que serve a entrambos.

¿É malo? Por veces parece dar lástima
 O demo non é mao pra todos.
 Aínda ó demo fíxoo Deus mesmo.
 Non está sempre o demo trala porta.
 Pobre é o demo que non ten parte en Deus.
 Algunha vez di o demo a verdade.
 Non é o demo tan feo como o pinta o medo:
 ¡Non hai que facer ó demo peor do que é!
 Non é o demo tan laido como o debuxan.
Deus é bo e o demo non é malo.

Tan insistentemente se oe en Galicia que *Deus é bo e o demo non é malo*, que, agora si, o refrán é pertinente para un perfil antropolóxico de Galicia. E a proba é que igual frecuencia de uso teñen outros dous refráns ideoloxicamente complementarios: *¡Pobre do rato que non sabe máis dun burato!* e *Cambiarás de muiñeiro pero non de ladrón*. É obvio que quen así fala está de volta de moitas cousas.

Deus é bo e o demo non é malo parece un paradoxo pero expresa a convicción de que ámbolos dous son unha única realidade complexa. Velaí teñen un matiz sobre dous grandes símbolos; matiz que se aproxima a outros matices escépticos e volterianos con que a sociedade galega tradicional vive, e profundamente sen dúbida, o feito relixioso.

Remato reiterándolle-lo meu agradecemento pola cortesía lingüística con que todos Vostedes hoxe aquí acaban de facer historia.

